

Miloslav Šváb

*K otázce uměleckého zobrazování
v staročeské Alexandreidě
ve srovnání
s Alexandreidou Gualterovou*

I

Literární historie nesmí přehlížet otázku uměleckého mistrovství základních děl starší české literatury, protože zkoumání literárních forem ve spojitosti s rozбором autorovy ideologie a konkrétních společenských podmínek přispívá k charakteristice tvorby určitých autorů jako literárně historického jevu¹. Při tomto zkoumání se ukáže, že starší česká literatura má — vedle samozřejmě nejobecnější zákonitosti platné pro celý literární proces až k současnosti — některé zvláštní rysy, odrážející společenské podmínky doby feudální. Vedle toho je studium uměleckého mistrovství naší starší literatury nezbytné i proto, že bez něho nelze pochopit náš literární vývoj v jeho souvislosti: jestliže zkoumáme vývoj realismu a lidovosti nebo jestliže hledáme národní osobitost naší literatury, cesta vede vždy přes analýsu jednotlivých konkrétních děl. U našich starších památek zde zbývá ještě mnoho vykonat.

Co víme na příklad o stavbě uměleckého obrazu v naší středověké literatuře? Vždyť tu nejde jen o zkoumání „formy o sobě“, chápeme-li správně její dialektický vztah k obsahu. I když normativní obecná teorie literatury se snaží vymezit umělecký obraz, základní složku výstavby díla, jako esteticky působící individualisované a současně obecné zpodobení výseku života, vytvořené za účasti tvůrčí fantazie autorovy², přece připouští, že tato obecná definice obrazu „bude přirozeně obrůstat specifickými zvláštnostmi podle historických podmínek“³. Proto je nutno hledat specifikum uměleckého obrazu v jednotlivých vývojových obdobích. Pro středověk to znamená především položit si otázku, jakou podobu má umělecký obraz u literárních památek, které přejímaly kolující, leckdy kanonisovaný sujetový základ; míníme tím díla, u nichž jsme si zvykli mluvit o t. zv. předlohách.

Lákavým východiskem k takovému pokusnému náčrtu je staročeská

¹ Historickou teorií literatury takto zařazuje do zájmové oblasti literární historie L. I. Timofejev v úvodu knihy *Problemy teorii literatury*, Moskva 1955, str. 5.

² Sr. L. I. Timofejev, *Theorie literatury*, Praha 1953, str. 53.

³ Viz. pozn. 2, str. 89.

Alexandreida, jeden z prvních velkých článků naší starší poesie, třebaže knihy a studie o tomto díle tvoří už obsáhlou řadu⁴.

Máme-li aspoň naznačit metodické předpoklady, za nichž přistupujeme k svému pokusu, musíme zdůraznit, že lze při něm vycházet jen z komplexního studia Alexandreidy, to jest opírat se o hlavní latinský základ, hexametrickou Alexandreidu Gualtera Castellionského z 12. stol., včetně jejích známých gloss, a po případě přihlídnout — s kritickým využitím Bielfeldtovy práce⁵ — i k německé Alexandreidě Ulricha z Eschenbachu (dokonč. r. 1287; zkratka U), které byl východiskem rovněž Gualter (Gu) a která nebyla českému autorovi neznáma; konečné slovo o závislosti Čecha také na Ulrichově skladbě nemůžeme říci, dokud se neseznámíme (pokud to bude možné) podrobněji s glossami několika rukopisů Gualterových⁶. Otázku gloss není možno podceňovat proto, že sujetový základ české Alexandreidy tvořilo jejich pevné spojení s textem Gualterovým. V některých latinských rukopisech byly dokonce části komentáře opisovány spolu s textem, a tak s ním splývaly (Bielfeldt l. c., str. 36).

Tento požadavek komplexního zkoumání děl staré literatury není ovšem obnovováním staré komparatistiky. Je jen důsledkem historického přístupu k jevům, neboť víme, že autoři starší literatury pracovali metodou motivických přesunů, amplifikace a abreviace, rozšiřování a zkracování opěrných sujetových základů. Předním úkolem této dílčí práce k otázce uměleckého zobrazování v staročeské Alexandreidě je proto podat dostatek materiálu k tomu, aby bylo možno co nejdříve postihnout osobitost české básně. Srovnání zároveň ukáže i výchozí možnosti pro umělecké zobrazení, které Čech našel už v latinské básni. Necháváme zatím stranou otázku vztahu mezi obrazem a veršem a j. i podrobnější sledování přímého odrazu konkrétních českých historických událostí v díle⁷.

⁴ Velká většina dosavadních literárně historických prací usilovala o zjištění pramenů a vzájemných vlivů. Poslední souhrnnou studii k české Alexandreidě přinesl Fr. Svejkovský, *Alexandreida*, *Čes. lit.* 4, 1956, str. 119–135. Tam i novější bibliografie.

⁵ H. H. Bielfeldt, *Die Quellen der alttschechischen Alexandreis*, Berlín 1951.

⁶ Bielfeldt, jehož pracovní metodu v uvedené knize odmítl u nás zásadním článkem J. Hrabák, *Čes. lit.* 1, 1953, str. 37–45, měl přístup i k jiným glossovaným rukopisům latinské Alexandreidy než k vídeňskému, avšak užil jich jen zřídka. Dosud tedy známe u nás glossy Gualterova rukopisu č. 568 stát. knihovny vídeňské, a to po pracích Toischerové a Paulové podle citací Prusíkových (*Českých Alexandreid rýmovaných pramen a obapolný poměr*, Praha 1891), Johanssenových (*Die alttschechische Alexandreis in ihrem Verhältnis zum Gualtherus*, Bordeshölm i. H. 1932) a Janouchových (*K pramenům a stylu Alexandreidy staročeské*, Praha 1943; Příspěvky k poznání Alexandreidy staročeské, *ČMF* 29, 1946, str. 185–200; *O poměru Alexandreidy staročeské k Ulrichovi von Eschenbach*, 1951). Bylo by rovněž svrchovaně zapotřebí nového kritického vydání Gualterovy Alexandreidy, máme-li při svých vývodech vycházet z přesné znalosti rozdílů se rukopisných čtení latinské básně. Dosud užíváme vydání Müldenerova M. Philippi Gualtheri Alexandreis, Lipsiae 1863.

⁷ K této poslední otázce viz A. Pražák, *Staročeská báseň o Alexandru Velikém*, Praha 1945, str. 193 n.

Rozvíjení obrazů lidí můžeme sledovat v dějovém postupu, protože to zároveň umožní postihnout jak jejich vztahy k jiným postavám, tak také ideovost básně.

Ze zachovaných zlomků ČAlx (české *Alexandreidy*)⁸ mezi postavami díla vystupuje pochopitelně nejvíce do popředí obraz makedonského krále Alexandra, hlavního hrdiny. Jeho životní dráha sledovaná českým autorem ve snaze po ucelenosti a plném pohledu už od narození Alexandrova a závěrečných osudů jeho rodičů, krále Filipa a matky Olympiady, je poutí mladého panovníka a válečníka, který se nejprve poměrně obšírně a systematicky v theorii seznamuje s vladařskými povinnostmi (známé rady Aristotelovy 202—300) a hned potom v praxi naplňuje všechen čas dlouhou řadou bojů. Už ve dvanácti letech jako sirotek těžce nese porobu své vlasti a touží po odvetě (161—193). Ve srovnání s Gu v těchto místech (I 27—58) český autor zeslabuje chlapcův nesmírný hněv a ctižádostivou touhu po válce motivuje důrazněji jako boj za osvobození z cizího útlaku (sr. několikerou zmínku o porobě: 136—148, 149, 154, 166, 175, 162—3 v zobecňujícím vyjádření *urozomě dobře tomu, | ž' zlo v porobě býti komu*). Vnější charakteristika Alexandrova při setkání s Aristotelem chybí, ačkoliv Gu I 72—81 si aspoň všimá jeho planoucího obličejce, sklopených očí, když je králevic překvapen ve svém hněvivém monologu svým učitelem, a zachycuje, jak se tiskne, sedě na zemi, k mistrovým kolenům a dychtivě mu naslouchá. V ČAlx je pak v celkové shodě s latinským základem dobře vyjádřena vnitřní reakce na podávané rady: vzroste jeho bojovnost a ctižádost (301—308).

Po korintském shromáždění vystupuje Alexander s plnou rozhodností a samostatností hned v prvních bojích proti Athénám a Thébám, které se mu postavily v Řecku na odpor. Zničil Théby, kde tvrdě pomstil zákeřnou smrt svých vyjednávačů, pobouřený Alexander se chystá nejen k zámořskému tažení proti perskému králi Dareiovi, aby potrestal ničitele své země, ale touží po boji s celým světem. A tuto válečnou cestu makedonský král se svými vojevůdci, hrdiny a vojsky brzy nastupuje: po příjezdu do Asie dobývá měst, vítězí v bitvách, podmaňuje si Egypt a Libyi, žene se přes vypálené krajiny za Dareiem, poráží Indy. V bojích stojí a zápasí v čele svých vojsk (na př. | 1453—4 *a sám před zástupem v čele | k bojovi hotov dospěle*), zápolí s významnými nepřátelskými hrdiny (syрский vévoda Aretas v bitvě u Issu, indický pohan Aristoman v bitvě u Arbel), nedbá zranění (při obléhání Gazy 2105—2129; v městě Sudraků Š 75—96), zdůrazňuje v projevu k svým vojá-

⁸ *Alexandreida*, vyd. V. Vážný, Praha 1947. Nedávno nalezený zlomek Ostřihomský mi ještě nebyl přístupný. Zlomky stč. Alx jsou v tomto článku označovány zkratkami, zavedenými v citované edici Vážného, viz tam str. 17.

kům před Trojou životní aktivitu a odsuzuje nečinný život (845—854 — bez Gu a U). Kdykoli jeho vojáci klesají v statečnosti, buď vlastním příkladem, nebo vysvětlením pozvedá jejich ducha (u trojských hrobů 843—912, při dobývání Gazy 2120—29, před bitvou u Arbel 2366—79, při obléhání města Sudraků Š 57—71). Těžce zraněný král sám dodává odvahy svému lékaři (Š 83—7). Autor ČAlx v obrazu Alexandra zesiluje kladné rysy statečného soudobého feudála ve válečném prostředí: kde Gu I 388—90 mluví o Pellaeovi z makedonské družiny, že první vrhl kopí s lodí na asijskou pevninu, tam Čech (579—82) přenáší tento povzbuzující čin na Alexandra; stejně při utkání s Aretem v bitvě u Issu (1538—63) je vynechána Pellaeova pomoc králi, zmíněná u Gu III 18 n., a tak mu autor ČAlx přidává další sympatické vlastnosti. Naopak vynechává některá místa nepříznivá pro tuto postavu (úmysl zbořit Jerusalema a chrám — Gu I 539—42; tvrdé odmítnutí Uxiů — Gu VI 109—14), jako by tu šlo o setření rysu bezbožnosti a nemilosrdné tvrdosti s povahy Alexandrovy. Je to ve shodě i s dalšími královými činy, kdy podle Gu i ČAlx řecký král dává milost poraženým, kteří se proti němu postavili v čestném obranném boji (1913—21 ochrana zajatých perských žen a rodiny Dareiovy před násilím vojska, M 46—60 slitování nad Medatešem a Uxii na přimluvu Dareiovy matky, Š 25 n. vlídné jednání s indickým králem Porem).

Ve smyslu rytířské feudální morálky zradu a věrolomnost na sobě a na jiných Alexander trestá nemilosrdně (potrestání Thébanů 499—502; odplata správci Damašku, zrazujícímu Dareia a spoluobčany 1983—5; zatím co podle Gu III 266 tento zrádce *cum reliquis cecidit*, český autor rozhorlenými slovy rozšiřuje Gualterův text a přisuzuje zrádnému vládcovi města těžký trest, lámání kolem). Makedonský král usiluje rytířsky jen o slávu, o čest, nikoli o kořist, o bohatství, které rozděluje svým vojákům (1502—3 *mně dobrého slova přejte | a sobě vše zboží mějte!*). Sám to často zdůrazňuje (855—6; B 8—9) a podle toho také jedná (1841—4).

V pojetí českého vypravovatele je Alexander v průběhu básně dlouho jen hrdinou hodným následování, kresleným v zesílených rysech ideálu soudobého rytíře. Smysl pro mravní míru, který český autor projevoval i v jiných směrech, dával poněkud a občas vystoupit zřetelnému káravému vyjádření, jež zobrazení Alexandra nakonec přivádí až v obraz spalujícího blesku s ničitelkou silou. Když z obránce své vlasti (938) se stává v Babyloně morálním slabochem a pak drtivým ničitelem, konfrontace vladařské teorie, zdůrazněné v radách na počátku básně, a mravní praxe, zachycované ke konci, ústí v negativní obraz. Počátky tohoto kritického vztahu k Alexandrovi jsou v autorově úvaze (1922—36), která následuje právě po dějové charakteristice Alexandra jako člověka plného soudobé ctnosti, kdy se totiž ujímá rodiny Dareiovy. V celkové shodě s Gu III 241 až 57 ukazuje (1922 n.), jak později velká moc změnila povahu vládce k hor-

šimu, jak z ochránce vlastních lidí se stal jejich utiskovatelem (*dobrost v zlobu se obrázi, | dobrá vášně se pokazí, | i počť svých býti dávcě, | jenž prvé bieš oprávcě; | porušiv vše prvnie slova | i zamysli práva nová, | promeni vše lepsie práva*); v rámci nápadné tendence Čecha zmírňovat některé nepříznivé vlastnosti makedonského krále v souvislosti s aktuálním zaměřením básně, jak svědčí i vyústění úvahy v posledních dvou verších: *neb se i ještě to stává, | že čest nrawy promenievá, v ČAlx čteme mírnější vyjádření (1930) i počť svých býti dávcě, které vychází z Gualterova příkrého III 251—2: . . . in caedes et bella domestica demum | conversus* Druhý projev mementa pro Alexandra je řeč reptajících vojáků o vlastním panovníkovi: *jenž tak srdce lakomého, | jemuž se zdá všecko málo, | což v světě by mu se dalo* 2339—41 (sr. Gu IX 514—6). Při líčení babylonského pobytu (B 220—78) právem se dostává podle našeho autora makedonskému králi velkých poct za to, že s poměrně malým vojskem tak usilovně bojoval, až si podrobil celý svět. Český básník zde sleduje a přejímá Gualterovo hodnocení Alexandra (V 498—503) a shoduje se tak se soudobými feudálními snahami na výboj v době českého velmocenského rozmachu na přelomu 13. a 14. století. Tato situace také vede Čecha k analogické domácí úpravě Gualterova závěru V. knihy (510—20), k prosbě za bojovného, alexandrovského krále, který by důrazněji, ve prospěch českých feudálů, vedl směr zahraniční i domácí politiky (B 226—44).

I když na počátku hned následující apostrofy Babylona (B 245—78) je Alexander podle Gu VI 1—27 znovu oslavován jako postrach všech králů, přece neujde přísnému mravnímu soudu českého básníka proto, že se oddal rozkošnickému babylonskému životu, a tím oslabil svou účinnost (265—74). Ani zde na konci odstavce (275—8) se nevyhne ČAlx závěrem skrytému a opatrnému povzdechu srovnávajícímu babylonskou epizodu s domácími poměry, jak připomněl už Šembera r. 1859⁹. Konečně v závěru tažení, kdy makedonský dobyvatel po zdoání krále Pora šíří na svém posledním postupu ve zbytku světa děs a strach jako blesk (Š 42—56, z podnětu Gu IX 336—40, ale v rozvinutém podání), sám autor se dostává do rozporu: jeho sympatie k vítěznému podmaniteli je ostře protikladná k jeho rozumovému poznání ničivosti tohoto počínání (*takěž on, búrě očitá, | jehož mysl nikdy nesyta, | jenžto, kdež byl, to vše zpálil... Š 54—6*). To je v dochovaných zlomcích dokreslení rubu ethického exempla v obraze Alexandrově. Přerušování našich zlomků v konci ČAlx a neukončenost sujetu v nich nám nedává dojít k přesnějším závěrům o ideovém pojetí postavy.

Zevnějšek Alexandrův ani tam, kde Gu aspoň činí pokusy konkrétně jej naznačit, nevyvstal vůbec před čtenářem ČAlx. Tak je tomu v uvedené

⁹ A. V. Šembera, Kdy a od koho jest sepsán Alexander český? *Sitzb. der böhm. Ges. der Wiss.* 1859, str. 32.

scéně setkání mladičkého Alexandra s Aristotelem, v níž náš autor pomíjí Gualterův popis tělesného chování královského dítěte (Gu I 71—81); podobně si náš básník počíná při popisu korunovačního shromáždění korintského (360—9): Čech jen v obecných rysech zachycuje niterný stav Alexandrův při pohledu na slavnostní radu dvořanů, a to královu radostnou pýchu. Možnost načrtnout vzezření Alexandrovo jako Gu (I 232—3 *accedit facies animo mentique profundae | respondent oculi totoque accenditur ore; 238 sola tamen loquitur vultus reverentia regem*), i když tu jde u latinského autora o tradované knižní rčení, obchází Čech dokonce větou *nesnad bych mohl vyličiti, | jakž tiem poče vesel býti* (362—3). Jen ojediněle dochází k doplnění drobného individualisujícího detailu u Alexandra českým básníkem: zachytí na př. jeho pohyb před řečí k vojsku, kdy Alexander se chápe kopí a maličko přitáhne uzdu koni (1473—4, bez Gu i U). Smyslovou představu Alexandrova zjevu z díla tedy nemáme: obraz je založen jen na kresbě prožitků a jednání, bez statické vnější charakteristiky.

Postava perského krále Dareia, s níž je boj makedonského krále v ČAlx i v jejím latinském základu nejvíce spjat, je zobrazena v určitém vědomém paralelismu s Alexandrem; projevuje se i v kompozici a v některých jiných formálních složkách. Je to další obraz panovníka; funkčně má úlohu kontrastu soudobého feudálního ideálu. Po prvé se jeho jméno objevuje na počátku ČAlx v nepříznivém světle: v souvislosti s pustošením řecké země (spolu s Gu I 30—1). Když Alexander vnikl na jeho území, *Darius se velmi leče* (946, v zesíleném podání Gualterova náznaku II 4 *terrifico strepitu*), třebaže měl k dispozici nesmírné množství lidí a velké bohatství. Nebyl bojovný (951—2), ale přece se vzchopil k obraně. V jeho charakteristice u českého autora je opět pominuto, že byl starší — sr. Gu II 7 *aevo maturior*. Při dvojí výměně dopisů, darů a jejich výkladu mezi perským a makedonským králem Dareios pyšně zdůrazňuje svou převahu a moc, spoléhaje na masu svého lidu (965—90; 1037—55). V nádhře a na zlatém voze táhne Dareios do boje. Před bitvou u Issu v dlouhém projevu k vojsku mluví pokorně a tiše (1292, 1295—6), takže budí soucit posluchačů (u Gu II 324 to však působí jeho *facies matura*), dovolává se cti a statečnosti předků, pronáší výzvy k vzájemné věrnosti (1330 *V vieře sobě všitci sstojte*) a k statečnému boji vůči nepřítelům (1322—3 *Vzpoměňtež, že ste svobodni, | a tito hostie nehodni*..). Tak jsou modifikována v ČAlx povzbuzující slova Dareiova u Gu připomínající obecně hlavně vlast (Gu II 355).

Dareiovo chování v boji se nedá srovnávat s Alexandrovým: neúčastní se bitev jako přední bojovník a v bitvě u Issu na rozdíl od Gu, kde při Alexandrově náporu klidně činí opatření (II 414—9), chová se zbaběle a ustrašenecky (1431—2 *nevědieše, co živ zděje. | Tak se bieše hrozně ustrašil...*; 1435 *že strachy mluvieše sotně*). Autor ČAlx zesiluje pocity zklamání a bezradnost u Dareia v této situaci; vychází jen z Gu II 411 *mente conster-*

nata, ale z jiné souvislosti: v latinském kontextu se zde mluví všeobecně o perském vojsku, *barbaries*. Na sklonku této prohrané bitvy se perský král sám dává na útěk (1782–96), a tak si zaslouží autorova odsouzení, *jenž toho bieše nehoden*, | *by se kryl kda v pěšie j zbroji 1783—4*¹⁰.

Když se však po delší době vzpamatoval, znovu zmožobilisoval všechny své síly a páčil před Alexandrem svou zemi, aby jej přinutil z hladu ustoupit. Po bitvě u Arbel, pro Peršany a Dareia znovu nepříznivé, Dareios je zachycen v našich zlomcích až ve chvílích zrady, kdy perští spiklenci usilují o jeho život. Chce útekem uniknout své životní prohře, prchnout před nepřáteli řeckými i vlastními (BM 25n.). Při předstíraném pokání spiklenců (BM 32–52) dokonce pláče (shodně s Gu VI 481–2) a uvěří jim. Od této chvíle, kdy se perský král vývojem událostí stává bezmocným, pronásledovaným člověkem, jako by nabýval sympatií našeho autora (sr. hned BM 61 *čstný muž*, podobně 176, 248, 259; také v M 56–60 tlumí negativní rys perského krále změnou Gu VI 142–4, kde se mluví o Dareiovi, jako by mohl odmítnout prosby matčiny, kdyby byl zvítězil). Ačkoliv Dareia varuje před spiklenci Patron, Řek z jeho vojska, a nabízí mu svou ochranu, perský král už resignuje na vše. Odůvodňuje však své rozhodnutí zůstat mezi svými čestným vztahem k vlasti a k perskému lidu, který nechce opustit, třebaže mu hrozí i mezi nimi nebezpečí (BM 128–9 . . . *ne bych v také příslovie* | *jáz hi můj l'ud byl upadna*; 131—4 *však raději v ňu* (t. j. smrt) *upadnu*, | *nežli se tak svých ukradnu*, | *hi byl svú vlast tak pohaně*, | *přiveda zlé slovo na ně*; 138 *že jsem jich čest vždy byl pomně* — sr. Gu VI 518–21 . . . *numquam tamen a populari* | *gente recessurus nec ab his devortia quaeram*, | *quos toties fovi. Satis est levius mihi falli* | *quam damnare meos*... — Jak vidíme, Čech na tomto místě zesiluje důraz na čest vlasti). Za nového ujišťování zrádce Bessa o věrnosti vlastnímu králi Dareios už jen přisvědčuje, aby se ho zbavil. Nastávají poslední chvíle Dareiovy, kdy král dříve mocný sedí opuštěn ve svém stanu a vede svůj vzrušený monolog účtující se životem (BM 291–346). I nyní, když Dareios zkoumá, čím snad zavinil svou situaci, vlastně jde o široce rozvedenou revisi vladařských povinností, v níž český autor ve srovnání s Gu celkem sleduje bez významnějšího zkracování myšlenkový postup svého sujetového základu.

Pak už se setkáváme s těžce zraněným a umírajícím Dareiem kdesi v opuštěném úvalu, jak po Řekovi Polystratovi, který ho náhodou našel, vzkazuje své poselství Alexandrovi (M 97–124). Projevuje v posledních svých slovech makedonskému králi svou úctu a žádá ho za potrestání vražedných zrádců.

¹⁰ Není zde nutno, jako to činí Bielfeldt, str. 103–4 (viz zde pozn. 5), uvádět napřed vzdálené pojetí tohoto místa v Alexandreidě Ulricha z Eschenbachu, když autor ČAlx dostává podněty pro vylíčení králova útěku mezi pěšáky a pro hodnocení tohoto činu v Gualterově textu III 195 *dum dubitat, fugiatne pedes* . . .; 199–200 *pedes declinat et inter* | *degeneres profugosque legit compendia saltus*.

Když se ohlížíme po zachycení vnějšího zjevu Dareiova, jímž by byl král konkrétněji a také individuálněji představen, také zde najdeme jen velmi zřídka zachyceno ojedinelé fyzické gesto (na př. 1026 v odbočce od Gu při posílce darů: *svú korunu na sě vstavě*, a to ještě v symbolické souvislosti s následující větou 1027 *...já sem...král nad králi...*; M 96 *uzřěv ho král, hlavu vzdviže* a j.). Autor ČAlx se nedá přimět vzorem Gu ani k rozsáhlému popisu Dareiova štítu podle vergiliovského vzoru (II 494 až 539) brzy potom, co začalo líčení bitevní vřavy v bitvě u Issu, ani k vyličení Dareiovy zářivé výstroje a jeho žezla (Gu VI 475–6). Zdá se, že ze zobecňující funkce postavy vyplynulo i vynechání jakékoliv zmínky o Dareiově stáří (sr. str. 120).

Z ostatních postav svým jednáním podstatně zasahují do děje ještě perští zrádcové Bessus a Narbazon a rozvíjejí jej. Také jejich obrazy vystupují ze širokého plátna ČAlx výrazněji než jiné.

Peršané usilující o svržení a záhuby svého krále, Bessus a jeho druh Narbazon, vystupují po prvé na scénu v zlomku Budějovickomusejním, kde hned na počátku je zachycena jejich spiklenecká porada (BM 1–24; tomu odpovídá asi Gu VI 451–67). Promýšlejí usilovně taktiku svého postupu vůči Dareiovi, hledíce si znovu získat ztracenou důvěru pro bezpečnější provedení svého zrádného plánu. V předchozích nedochovaných verších totiž, jak můžeme usuzovat podle Gu VI 389–434 a ze smyslu BM 17–21, bylo zachyceno, jak Narbazon vzbudil nedůvěru a hněv Dareiův svým návrhem, aby dosavadní vladař odstoupil a aby svěřil vládu Bessovi. Bessus je energičtější a výbušnější než jeho přítel, jak ukazuje už jeho vystoupení na poradě s Narbazonem. Zřetelná a samostatná kresba českého autora ve srovnání s Gu na tomto místě (VI 451–67) se projevuje v živějším a dramatičtější podání dvojitou přímou řečí a psychologickým prohloubením, když autor sleduje rozhodování a kolísání spiklenců. Navíc proti Gu je tu vyjádřena nedůvěra obou spiklenců k ostatním a obava, aby při nezdaru podniku sami vše neodpykali. Čech dává rozhodněji vystoupit Bessovi, kterého uvádí jménem proti Gualterovu *duo* a *sceleris ministri* a vkládá mu do úst nejen jasný plán dalšího postupu, ale i krátkou řeč, kterou přednesou jako projev lítosti Dareiovi. Dočasně odložení útoku na krále je tu Bessem i zdůvodněno — bez Gu: BM 24 *jakž najú obáč nezbude*¹¹, zatím co Gu krátkou vysvětlující úvahou (VI 454–8) motivuje váhavost zrádců božskou úctou Peršanů k panovníkovi.

¹¹ Doslova: protože nás dvou se přece nezbaví, t. j. protože nám dvěma stejně neunikne. Logickým podmětem této vedlejší věty je Dareios jako v předcházející už větě, *kdyžť vstane s postele* BM 14. Tak by snad bylo třeba upravit výklad ve vydání ČAlx r. 1947, kde se v poznámkách na str. 174 vysvětluje smysl tohoto verše: že my dva přece nezůstaneme na živu, že přece život za tebe položíme. Také kontext odporuje tomuto pojetí, protože verše BM 22–4, jak je správně vyznačeno interpunkcí, už nejsou pokračováním řeči, kterou Bessus navrhuje přednést Dareiovi, ale aktivnější spiklenc se těmito slovy opět obrací k Narbazonovi.

Nazítí časně zrána Bessus a Narbazon ujišťují pokorně o své trvalé věrnosti Dareia, kterého zastihnou těsně před náhlým odjezdem z tábora, když už sedí na voze. Účinnějšího, protože konkrétnějšího zobrazení obou postav se tu dosahuje vloženou řečí spiklenců a alespoň náznakem jejich vnější tvářnosti (BM 34—9 *sen hi on před vozem padna, | postavú smutného líce | ležeta před vozem nicě, | mluviece k němu s pokorú, | vzdvihše k němu hlavy vzhóru, | řkúce...*). Gu jejich počinání v tomto úseku charakterisuje jenom slovy VI 477—9: *prona iacebat humi supplex veniamque precatur | seditiosa cohors et sustinuit venerari | tunc parricida ducem*¹². Když Řek Patron varuje Dareia před spiklenci, mluví o nich jako o lidech, kteří byli *tvú čšťú dávno zplozeni* BM 86, a o těch, *jimž si, jakž řkú, čští dohodil | a je z chudých l'udí vzplodil, | jakž slyšu hi jakž mi pravie* BM 99—101 — na tomto místě bez Gu i U. Stejně se dotýká Bessus této okolnosti, že byl králem vyznamenáván hodnostmi, ač nižšího původu, v BM 215 a právě tak Dareios, když ve svém předsmrtném monologu naříká, že mu usiluje o život *..ten mój nevěrný sluha, | jehož sem otjal ot pluha..* BM 305—6. Zdůraznění nízkého společenského původu u zrádců mělo u básníka-feudála svůj útočný ideový význam, třebaš pro tento fakt měl oporu na vzdáleném místě Gualterově, v českém zpracování nedochovaném: Gu V 303 *quos inter proceres humili de plebe locasti*.

Když se Bessus doví, že Patron vyrazuje spiknutí Dareiovi, snaží se hned v přítomnosti králově Řeka na místě zbrání potrestat, ale je mu v tom přítomnými zabráněno (BM 163—73). V pohybu i gestu je také zde Bessus zpodoběn živě, dynamicky, s konkrétním smyslovým detailem: BM 163—7 *V tomž hněvě sě voza dotra, | potu s čela rukú potra, | mnohokrát mečě sě lapav, | na Patrona sě pochápav, | jehož ho snadno odliskú...* Touto Bessovou srážkou s Patronem se autor ČAlx odlučuje od Gualterovy sujetové opory a ukazuje některými podobami, především motivem střetnutí obou mužů, avšak jinak řešeným, spíše k Ulrichovi¹³.

Noc nato vůdcové spiknutí prodlévají bez odpočinku a ve střehu v poradách (BM 185—8) a ze strachu odloží provedení svého činu na další noc. A znovu ráno předstupuje Bessus před Dareia, aby mu poděkoval za to, že odmítl Patrona, a znovu ho ujistil o věrnosti až k smrti (BM 205—46; u Gu, kde je situace poněkud jiná, Bessus děkuje Dareiovi za důvěru už dříve; latinský autor scénu naznačuje jen stručně, v podstatě třemi verši VI 539—41). O provedení Bessových a Narbazonových záměrů se dovidáme

¹² Jak uvádí Bielfeldt, str. 141 (viz pozn. 5), hledání paralel zlomku BM k U je mnohem obtížnější než pro první polovinu básně. Ačkoliv německý badatel shledává sebemenší korespondenci ČAlx a U, i když na některých místech málo průkaznou, k této části nemá ani jeden doklad toho druhu.

¹³ Tuto scénu jako příklon k U vykládají podrobně V. Janouch, *O poměru Alexandreidy staročeské k U. v. E.*, 1951, str. 25—7, a Bielfeldt, str. 143—4 (viz pozn. 5).

v ČAlx pro její zlomkovité dochování jen nepřímo z hovoru umírajícího Dareia s Polystratem (M 108—18). Prohloubení psychologické kresby zářdců a zájem autorův projevující se ve volném užití sujetového základu a v jeho rozšíření svědčí mimo jiné i o tom, jak velkou ideovou váhu Čech těmto postavám připisoval.

Ve verších ČAlx, jež jsou dochovány, jsou ostatní postavy jako episodické jen obecně načrtnuty nebo je známe jen jako torso (na př. indický král Porus) pro příliš úryvkovité dochování veršů.

Z nich Alexandrův vychovatel a učitel Aristoteles vystupuje v básni dvakrát: po prvé v rozsáhlé theoretické přednášce, kterou bychom analogicky podle pozdější Smilovy Nové rady mohli nazvat „starou radou“ (194—300), a po druhé jako mlčenlivý přední účastník korintského shromáždění (349—59). V době své opuštěnosti královský chlapec, který podle ČAlx nemá otce a o matce neví, *jedno mieše mistra svého, | najvččého světa seho, | jemuž jej byl král poručil, | by jej čští, múdrosti učil* (126—9). Zatím nejmenovaný učitel je tedy jedinou oporou mladičkého Alexandra, který už ztratil otce, a proto jeho učitelské vystoupení, uvádějící kralevice v konkrétních pokynech do povinností vzorného feudálního vladaře, je, jak souhlasíme s A. Pražákem¹⁴, logičtější než v latinském eposu, poněvadž se Alexandrovi v ČAlx dostává rad právě v době největší potřeby, kdy je sám, kdežto u Gu ještě za života otcova (sr. I 78 *senium lugere parentis*). Není však dobře možné přijmout další názor, že byl v české básni Alexandrův vychovatel uveden „daleko slavnostněji, účinněji, dramatictější“. Gu podává Aristotelův přímý vstup na scénu tak (I 59—81), že Alexandra překvapuje v jeho bojovném monologu *macer, pallens, incompto crine magister*, který náhodou vyšel ze své komnaty, kde usilovně pracoval o logice. Jeho vzhled charakterisuje i sinavý obličej od nočního bdění (I 64) a hubenost tváře a prstů (I 66—8). Jen v latinském základu naléhá na planoucího žáka, aby mu vysvětlil své vzrušení (I 74—5 *flagitat, unde animus incanduit...*). Když se mu chlapec v slzách a novém hněvu u jeho nohou v plné důvěře vyzpovídá, počíná k němu hovořit filosof¹⁵. V ČAlx naproti tomu bez jakéhokoliv individualisujícího znaku je uveden po vzrušeném toužení Alexandrově jeho učitel jen takto: 194—6 *Tehdy mistr, slyšav řeč takú, | vida v něm moc nejednakú | ..vece...* Tak je v ČAlx zobrazen Aristoteles odosobněně nebo spíš promlouvá jako zosobněná kniha; k tomu dojmu vede i výrazné odstavcování následujících rad jako po paragrafech, i když víme, že k takovému zřetelnému členění vedla praxe sluchového vnímání díla (203 *toť jest moje prvnie rada; 249 A pakli se kdy to udá,..;*

¹⁴ A. Pražák, *Staročeská báseň o Alexandru Velikém*, Praha 1945, str. 175.

¹⁵ Proto nemůžeme plně souhlasit s tvrzením v citované knize str. 177, že Gu takto budovaný výjev nemá. Naopak leccos z toho, co badatel připisuje české básni, není v ČAlx, ale v Gu (Aristotelova otázka po příčině rozčilení jeho svěřence; rovněž to, co lze nazvat „obapólným dialogem“).

267 *Potom, mój kněziče, věz to*; 285 *To ti naposled povědě*; 294—5 *Juž ti všicku radu kráci, | v jedno slovo se navráci* — vše bez Gu).

Vlastní rady Aristotelovy (204—300) podávají svědectví spíše o třídní ideologii autora básně a doby vzniku ČAlx a rovněž o určení díla než o jejich uvedeném původci, jak to bylo podobně patrné ve 12. a 13. stol. i na celé řadě jiných literárních zpracování, v nichž Aristoteles se stává feudálním vychovatelem¹⁶. Také v české básni vychovává filosof panovníka k vládě opřené v přísném třídním výběru o šlechtice, nikoliv o lidi nižšího původu, vychovává ho k soudní spravedlnosti spíše vlídné, k bojové statečnosti, k odměňování vojáků podle jejich zásluh, k mravní ukázněnosti a znovu k milosrdnému jednání s lidmi. Náš autor podává Aristotela v jeho učení proti Gu (I 85—183) především méně útočně, v rovnoměrnějším smyslu pro všechny složky vladařských úkolů. Už v úvodu k radám začíná latinský autor s výzvami k vojenskému nástupu (I 82—3 *Indue mente virum, Macedo puer, arma capesse, | ...rem profer in actum*), zatím co na přechodu k vlastnímu výkladu učitelovu v ČAlx (196—201) jde o pochvalu šlechtetného základu chlapcova, který dává dobrou naději do budoucna.

První i druhá rada Aristotelova (204—59) v podstatě odpovídají textu Gu (I 85—115), až na některé drobné odchylky spíše subjektivního rázu (význam majetku pro šlechtu). Značně je však zkrácena právě třetí, rozsáhlá rada, válečná a bojovnícká (260—84, Gu I 116—63). U Gu se blíže přimyká k situaci mladého Alexandra a vychází z ní, Čech pojímá poskytované poučení filosofovo jako obecně platné a nepřihlíží k veršům Gu, vyjadřujícím útočnost (I 116—7): *Castra move, turmas instaure, transfer in hostem: | grande aliquid si posse tenes, et posse tenebis*. Stejně dále ČAlx odmítá hrozby vůči vojákům vypuštěním veršů Gu I 121 a nevšímá si mnoha podrobných vojenských příkazů pro boj (asi I 122—43). Čtvrtá rada o ukázněnosti v rozkoši a pití (285—93) opět celkem odpovídá latinskému základu (Gu I 164—74). Zobecňující smysl rad odpoutávajících se od přímé sujetové situace je patrný i na přímém nahromadění osmi trojverší v tomto Aristotelově poučení.

Po druhé a naposled se objevuje Aristoteles v alexandrovském eposu při korunovačním shromáždění v Korintu (349—59, Gu I 223—5), ale bez pohybu a vystoupení, jako ztrnulá sedící postava, v ČAlx s břechanovým věncem na hlavě; při tom výklad o významu tohoto symbolu, znamení nepředstižitelné moudrosti, zajímá českého básníka asi z podnětu glossy víc než některé individuální vnější rysy postavy zachycené u Gu (I 223—5 *..mollis velatus amictu, | iam rude donatus fatisque prementibus annos, | curvus et impepos castigat laurea crines*).

¹⁶ Množství těchto děl vývojově shromáždil a připomněl A. Pražák v *Stě. básni o Alex. Vel.*, str. 168—73.

Když český básník doplňoval epos hned na počátku (69—116) bez přímé opory Gualterovy vyprávěním o rodičích hrdinových, podobně jako to učinil Ulrich von Eschenbach, zachytil zase jen v obecných rysech krále Filipa (70 *muž slovný ve čsti světský*), za jehož silné vlády byl mír; musil bojovat se svůdcem své ženy, ale zakrátko zahynul zradou. Naproti tomu U, jak ukázal už Janouch 8—9¹⁷, vychvaluje zejména bohatství a štědrost Filipovu. K přímé charakteristice Filipovy manželky Olympiady uvádí Čech zase jenom nejobecněji, že byla bohatá, urozeného rodu a podivuhodně krásná (72—4), a hned se zamýšlí nad cenou ukázněné a hodné ženy pro manžela.

Nad Gualterův text (I 453—67) do širě rozvedená epizoda o Troji (719—828), společná ve své existenci a některých podrobnostech, nikoli však ve všech údajích, také Ulrichově Alexandreidě německé, uvádí i postavu Parida, trojského královice. Náš autor jej kreslí od mládí, které trávil v urozeném prostředí a v klidu. Rodiče jej tak milovali, že ho až rozmazlovali (721—4). Tak Čech připravuje a výchovou v mládí motivuje Paridovy bezstarostné zájmy a jeho pozdější čin, únos Heleny, který vedl k válce. Charakteristika jednáním je v Paridově obrazu více individualisována než jinde (719—36).

Jako příklad pomíjení vnějších znaků lidí můžeme uvést místo sledování dalších drobných osob popis postavy ve snu Alexandrově (886 až 900). U Gu (I 499—538) je to půlnoční zjevení a v ČAlx, stejně jako v U, postava objevující se ve snu. Gu podrobně popisuje šperky a šat zjevení, Čech užívá jen všeobecně opisujícího vyjádření a ze zvláštních znaků postavy uvádí jen korunu, která má symbolisující význam (887 *jeden krásný člověk*; 889 *všěcka na něm čstnost bieše*; 890 *divné rúcho jmieše*; 894—6 *jmieše na svý hlavě | korunu z zlata světlého | a z kamenie předraheho*).

Jedinou výjimku v podrobnější vnější charakteristice tvoří postava obra z bitvy u Arbel (B 158—71), a to pro neobvyklost popisovaného zjevu (B 162n. *člověk postavú nekrátkú, | múřin otcem, ober matkú, | ...tvář mocnú hi čirnú | ...silnú postavu. | Jakžto kádcu maje hlavu..*).

Není možné pominout otázku, jaký je obraz větších skupin lidí v podání ČAlx.

Autorův zájem často míří ke skupinám lidí, které jsou v eposu téměř vždy představovány vojáky nebo obyvateli dobývaných měst, všimá si jejich vlastností, jejich starostí a osudu. Uvedeme některé příklady.

Čech radostně zachycuje při počátku Alexandrova tažení bojovnou jednotnost řeckého vojska; vychází ze slov Gu I 247—8 *...omnibus idem | impetus armorum..*, ale se zálibou tento obraz rozvíjí: 378—81 *Jedné biechu všitci vóle, | jakž, kdy vyndú na pole, | dobře by za to přísáhl, | že bratrův*

¹⁷ V. Janouch, *O poměru Alexandreidy staročeské k Ulrichovi von Eschenbach*, Praha 1951.

zástup vytáhl. Všimá si po vzoru Gu I 257—62 i jejich výzbroje (398—403), ale jinak individuálnější lidské tváře nemají.

Když vyplouvají na lodích z vlasti do Asie, do neznámých končin, kde je čeká boj, Gu I 365 n. apostrofuje lásku k vlasti, plnou sladkosti, poutající všechny lidi. I vojáky proniká tento cit, třebaš jedou dobrovolně a neodvléká je velitel pro kořist proti jejich vůli. Přece jedou, takovou měli chuť k boji, tak zapomněli na matku, na sestry. Český autor (534 až 53) místo vlasti konkrétněji mluví o dětech a o rodině, které vojáci jen neradi opouštějí. Scénu tedy ponechává, ale mění ji a konkretisuje tak, jak mu bezpochyby pomáhala vlastní vzpomínka na odjezd do boje. Nejedna voják ztratil odvahu, *jenž pro kořist rád jel z domu; | by bylo lze opět tomu | doma býti u svých dielek, | přijal by to za sen světek* — 536—9; totéž opakuje o několik veršů dále, 551—3.

Stejně jen zájem o lidi a dále zkušenosti autorovy mohly vést k psychologickému prohloubení Gualterova textu I 394—5, kde se vypravuje, jak hned po vylození v Asii vojáci hodovali a pili do pozdní noci. Částečně a zhuštěně to už náš autor vyjádřil předtím (589 *pokrmiece dosti sebe*); dále však upravuje a doplňuje Gualterovo znění: jak se setmělo, hned každý hledá místo, kam by ulehl; vojáci byli velmi unaveni jízdou po moři (590—4). Tak to obvykle bývá: když je těžce unavenému člověku dána možnost odpočinku, nevzpomene ani na děti, ani na domov (trojverší 595—7).

V lyrické reflexi nad záhubou Troje, rozšiřující sujetový základ, český básník se přiznává k lítosti nad tolika padlými trojskými bojovníky (800—1). Hlavně ho však vzrušuje nicotný důvod k válce. A tu Čech konkretisuje ve svém obrazu: nejedna matka plakala, ztrativši tu syna, *mnohá manželka nařikala pro ztrátu milého muže* (803—6). Obžalobná apostrofa neklidného lidského srdce se znovu dotýká malicherné příčiny, pro kterou byl rozbourěn celý svět po deset let a tolik lidí padlo (807n.).

Velmi volné zpracování Gualterových veršů I 468—98 (Alexander u náhrobku Achillova) svědčí rovněž o prohloubenějším zájmu Čecha o větší lidské celky, než je tomu v latinské a německé básni. Psychologické a logické prohloubení ČAlx na tomto místě spočívá v tom, že oba cizí autoři kreslí především Alexandra u náhrobku Achillova, kdežto ČAlx (829 až 56) zobrazuje Alexandra s jeho anonymním doprovodem u náhrobků bojovníků trojských, tedy v širším pohledu na celek, nejen na jednoho hrdinu. Družina makedonského krále lituje padlých a zkázy (v ČAlx časté soustředění na smutek: 833—4 *neby jeden tu nepyče | a žalostí lomě ruce*). Z toho vyrůstá jejich nedůvěra ve vlastní tažení a strach, že se nevrátí domů. Proto je Alexander povzbuzuje v delším projevu 844—912. V Gu a U (sr. Bielfeldt, l. c., str. 68) hovoří k vojákům bez této motivace. Český autor se tu částečně opřel o glossu, jejíž podobu známe z vídeňského rukopisu

Gu (Johanssen, l. c., 23): *sui milites desperaverunt eo, quod voluit sibi subiugare totum mundum, ad solamen eorum dicit Alexander:...* — ke Gu I 493.

Se zájmem prodlévá básník ČAlx u rušných scén táborových, které rozkládá na záběry nejmenovaných jednotlivců, často protikladně stavěné v delších pásech anaforických dvojic, jak se tomu učil u Gu (typ na př. III 139: *hic obit, ille obiit; hic palpitat, ille quiescit*). Právě v takových scénách autor ČAlx se leckdy odpoutává — zřejmě na základě vlastních zkušeností — od zpracovávaného latinského základu, daří se mu konkréti-sace. Takový je výjev náhlé pohotovosti v Alexandrově táboře s reálnými postřehy lidí v pohybu (1386—1401). Rozvinuje se v ČAlx od Gu veršů II 395... *prior ergo manipulis | intonat: arma, arma, o Dana!*... S tvůrčí silou samostatného pozorování také kreslí básník masy bezejmenných umírajících bojovníků v bitvě u Issu, lidí v posledním odporu a v smrti (1747—1766 a 1797—1817). Jsou to v naší literatuře první obrazy — třeba okrajové —, které mají znaky individualisace.

Bližšího povšimnutí zasluhuje třináctiveršový samostatný odstavec ČAlx 2441—53, zachycující noční poplach a vstávání mezi sloužícími v táboře. Český autor zde názorně konkretisuje chování těchto mladších lidí: někteří přes noční signál ještě spali a chrápali, ponořeni ve sny, jiní, ačkoliv je páni volali, v polospánku ještě pod vozy chtěli chvílku pospat. Vzápětí však u básníka nastupuje kritický postoj k zobrazenému jednání, odporujícímu pojetí rytířské bojové cti: vytýká panošům větší smysl pro kořistění než pro povinnost. Projevuje se tu autorovo třídní distancování od nižších vrstev feudální společnosti.

U veršů 2241—58, uvedených v širší souvislosti s přípravami Peršanů k novému boji (2235—85) a kreslicích názorně a se smyslem pro denní realitu selský život za války, zastavil se při srovnání s U již Prusík¹⁸ a nověji se jich dotkl J. Hrabák v stati O lidovosti starší české literatury¹⁹. Jen ze čtyř představových ohnisek Gualterových: *agricolae, ligones, cessare, sentes*, objevujících se ve třech verších Gu (III 416—8... *coeunt in castra quirites | permixti agricolis; queritur cessare ligones | radicosus ager et sentibus obsita tellus*), vypracovává český autor bezpochyby samostatně, protože celá podoba tohoto úryvku neukazuje ani na vliv nějaké předpokládané glossy, působivý, konkrétní obraz poddaných pracujících rolníků přinucených jít do války, obraz opuštěného selského náradí, dobytka nezapřáhaného k pluhu a zpustlých stavení. Básník ČAlx v tomto obrazu, zachycujícím vedle rolníka i předmětný jeho svět, hodnotí válečnou dobu nejen s hlediska feudála, asi nepříliš bohatého, jemuž odcházejí pracovní síly a tím se menší

¹⁸ F. X. Prusík, *Českých Alexandreid rýmovaných pramen a obapolný poměr*, Praha 1891, str. 22—24, 36.

¹⁹ *Čes. lit.* 2, 1954, str. 229.

zisk, ale i s perspektivy pracujících rolníků, vycházejí při konkretisaci obrazu z jejich denního života (orání, pletení plotů, kosení a mlácení obilí, sklizeň řepy, rozbíjení hrud na poli, odstraňování křovisek, oprava stavení). Tento obraz vystupuje do popředí nejen silnějším a rozsáhlejším příklonem Čecha k lidové realitě, ale také kontrastním zasazením do popisu válečných příprav perských a svou stavební uceleností. Je vyvrcholen zobecnujícím citově hodnotícím shrnutím (2258 *přišla běchu smutná léta!*) a zřetelně je záramován i přesnou rýmovou korespondencí prvního a posledního dvojverší celku (2241-2 *léta-pleta*; 2257-8 *pleta-léta*). Napětí i mezi touto zúženě pojatou feudální lidovostí, projevující se relativně pokrokově už tím, že si autor vůbec všímá života prostých lidí, a nelidovostí, patrnou v ideovém pojetí, uvědomujeme si dobře hned v dalších verších (2259—85), které přecházejí bezprostředně k vypravování o činnosti Dareiově a několika-násobně jsou prosyceny feudální náboženskou ideologií (2267; trojverší 2268—70; 2283—5).

Zatím co při událostech v řeckém vojsku kolem zatmění měsíce (2331 až 2433, což odpovídá přibližně Gu III 467—537), Gu a U napřed líčí neobvyklý přírodní zjev a z toho motivují strach, nepokoj a pobouření vojska, český autor, vyhýbaje se této motivaci jako hlavní, ukazuje už těsně předtím na nespokojenost vojska s Alexandrovým tažením pro ztráty koní, vlastní únavu a příliš tižádostivé cíle vladařovy. Zatmění měsíce je v ČAlx jen posledním vnějším momentem k projevům pozdvižení vojáků. Čech bezpochyby nechtěl vyjít od pověry v souhlasu se svým rozumovým sklonem, ale také asi pro hlubší znalost lidí, vojáků, jejichž trampoty dobře chápe (2335 *mnozí mdlobú sotně jdúce* — bez Gu).

Tlakem prožitě reality můžeme vysvětlit i další rozvíjení základu Gualterova v ČAlx co do pozornosti věnované vojenským zástupům. Tak si autor navíc proti Gu (po VI 489) všímá při líčení Dareiova útěku také vojska, jeho zmatenosti při ústupu a nejistoty vyplývající z neznalosti situace (BM 62—6). Podobně účinně kreslí Čech bez Gu, jak po dramatickém dnu, po Bessově srážce s Patronem, vojáci dlouho do noci, ležíce už ve stanech, vzrušeně debatovali o vývoji událostí, protože se šířily zprávy o chystaném útoku na krále (BM 180—4).

Český básník nejen podržoval všechny kresby svého výchozího latinského textu, pokud se týkaly zástupů občanských nebo vojenských, ale dále je rozšiřoval z vlastního styku se skutečností, čemuž se zdá nasvědčovat výraznější konkretisace a hlubší zobrazení duševního světa lidí právě v úsecích, odlučujících se od latinského základu. V systému obrazů ČAlx tak nabývají významnějšího postavení než u Gu. Zdá se, že tato okolnost vyrůstá u autora ČAlx z jeho života mezi lidem, k němuž má blíž. V Ulrichově Alexandreidě (sr. Bielfeldt, l. c., str. 118) podobná tendence je spíš, jak je možno se domnívat, důsledkem jeho záliby ve vnějších širokých popisech.

Styk našeho básníka s lidem je prokázán i zachycením lidové pověry v ČAlx (2352—3 *i mluvie to sprostní dědi* . . .).

K postavám zobrazeným v básni se připojuje a před čtenářem vyvstává konečně i osobnost vypravovatele. Obraz nevytvářejí pouze místa, v nichž vystupuje autor ze svého epického skrytu, ale jeho rysy nabývají určitější podoby, přihlédneme-li k jeho postupu v celém díle. Snaha o bližší určení autorovy identity vedla často literární historiky k pátrání po vypravovatelově podobě;²⁰ celistvý obraz vypravovatele podal na základě rozboru ČAlx A. Pražák, l. c., str. 108—121. Přinášeje doklady z básně kreslí vypravovatele jako středověkého českého šlechtice, jemuž je nejbližší vlast a vlastní lidé, zdůrazňujícího čest a spravedlnost, majícího úctu ke králi a odpor k zradě, povýšencům a sedlákům, věřícího v boha a křesťanský smýšlejšího; autor se projevil podle Pražáka jako starší, kritický člověk, asi zchudlý, spíš pesimistického založení, se zdrženlivým poměrem k ženě, milující klidný domácí život s občasným lovem a blízko rolnické práci, znatel války, ale bez řemeslného vztahu k ní, vzdělaný asi také kněžsky. K obrazu taktó podanému a téměř vyčerpávacímu bychom mohli uvést ještě několik drobných rysů. Jde jednak o zpsnění znaků už pozorovaných, jednak o doplnění některých dosud nepovšimnutých.

Feudální zaujetí proti povýšencům z nižších vrstev, vyvěrající z třídních zájmů a nepřímá hájené na jiném místě celkovým poukazem na neproměnnost světa řízeného Stvořitelem (2385—93 a H 430—5, podle Gu III 504—14), prosakuje i z výroků českého autora o nešlechtickém původu zrádce Bessa (v. str. 123).

Všimli jsme si již, že při podání válečné (třetí) Aristotelovy rady Čech nepřijímá vyhrocenou útočnost, již podle Gu učí Aristoteles svého chovance; v tom smyslu také můžeme vyložit vědomě rozvinuté vyličení poroby a ničení řecké země v ČAlx (136—67), aby s větším právem mohl autor vypravovat o tom, jak Alexander nastoupil svou bojovou cestu. Přitom však náš básník je učitelem aktivity (srovnání s koněm, který se kazí dlouhým stáním, v řeči Alexandrově 845—6 a 853—4: *Nikdy nenie čští dostojen, | kto ce býti vždy pokojen . . . pokoju se tak obloží, | až snad v lenosti umoří*; podobně B 273—4 o Alexandrovi v Babyloně).

S tím souvisí i otázka vypravovatelova vztahu k válce. Snad je poněkud zvláštní v díle, které je plné bitevních scén. Kolektivní citění stmeluje autora s feudály, mezi něž svým postavením patří a jejichž morálka „hledat čest v boji“ nachází uplatnění už ve výběru sujetového základu, ale jehož vlastní, individuální citění má k válce odmítavý postoj, vycházející z pocitu smutku nad zmarem lidí, jak je zjevné z pasáží vyrůstajících nad Gu a z něho (v trojské episodě, sr. výše, bez Gu; 2228n. . . *vojna hrubá, . . . jež jdíeše lidu obojů | k strasti, k smutku, k nepokoji, | k času ovšem ukrutnému, | zajisté přieliš k smutnému . . . sr. k tomu Gu III 408n. . . durum Martis . . . tempus . . . dies mundi visura tumultus | et strages pugnae . . .*; na konci obrazu rolnického života za války 2258 *přišla běchu smutná léta* — bez Gu). Tento ideový vnitřní rozpor ČAlx je odrazem rozporu světa na počátku vrcholného feudalismu, prožívaného citlivým jednotlivcem, jehož zásadou však přesto nebylo v boji jednou nuceném se vzdávat (1722—4 *Když juž nelze zbýti zlého, | ni se móż státi jiného, | nelitujž života svého*).

Rysů vypravovatelovy tendence zesilovat citovou intenzitu a logisovat výchozí latinský text se dotkneme ještě později; třeba rovněž přispívají k charakteristice vypravovatele, mají přece jen částečně také běžné příčiny.

²⁰ K studiím, dotýkajícím se autora ČAlx, přistupuje nejnověji článek Fr. Šimka, Zbásnil náš nejstarší cyklus legend i Alexandreidu jeden básník? *Čas. Nár. musea* 124, 1956, str. 68—74.

Mohli bychom hovořit i o spisovatelské skromnosti jako další vlastnosti, kterou se spisovatel projevuje. Nechceme uvádět osobní úvod s pokorným vlastním srovnáním s Šalamounem (29—32), protože zde jde o projev dobové literární konvence, přikazované i poetikami.²¹ Spíše ji naznačuje důsledné vymycování zmínek Gualterových o básnických oslavovateliích hrdinů (Gu I 326—7 o Cleadovi, který zpívá Alexandrovi *dulce melos*; dále Gu V 504—9; Gu o sobě v souvislosti s anticky pojatým velením nesmrtelné slávy Patronovy — Gu VI 507—10 a j.).

Určení českého eposu jako vzoru a příkladu, jako aktuální rady podané vypravováním historického příběhu s hlavními obrazy vladařů, bylo básníkem naznačeno už v závěru autorského úvodu 64n.: *chci zěvně věděti dáti | těm všem, kteříž po čsti stojí . . . o králi, čsti seho světa . . .*; několikrát pak aspoň prosvítá v dalším průběhu děje vzdálenou nebo přímou konfrontací ciziny a domova (zvláště B 226—44). Při této objektivní ideové koncepci český autor potlačuje svou osobní problematiku, přímo skrývá svou osobu. Dává-li někde (na př. 334—42) výraz svému subjektivnímu postesknutí člověka, který došel nevděku a v stáří pocítuje nedostatek peněz, vede si zdrženlivě, jakoby pod tlakem vnitřní censury. Snad by to mohlo nasvědčovat aspoň jeho dřívějšímu blízkému vztahu k panovníkovi.

Tu se již dostáváme od osobnosti vypravovatele spíše k autorovi. Když se hledíme dobrat blíže k podobě vypravovatele, shledáváme se na nesčetných místech, kde se neopírá ČAlx o Gu nebo kde náš autor konkretisuje obecné vyjádření latinské básně, se silným, přímo živým otcovským a rodinným citem vypravovatele: vynořují se zde chvála ctnostné ženy, a tím manželské lásky (75—81 a j.), bratrská shoda (srovnání 381), zvláště hojně představy dětí (490, 2067), zejména ve vzpomínkách dospělých (537n., 551n., 595n., 1775), připomínky rodiny (451, 553) a j.²²

Zjišťujeme-li autorovu podobu, není snad nezajímavé, že je v ČAlx vynecháno Gualterovo negativní hodnocení lidí sloužících za plat (Gu VI 544—5): . . . *venalia constat habere | omnia venalem et ductum mercede quiritem*. Nesouhlasil s ním autor ze subjektivního hlediska, protože byl sám kdysi „mercede ductus“, na př. jako lékař, Mistr nebo královský úředník? Řešení této otázky — možné zatím jen hypoteticky — není však tak podstatné.

*

K obrazům postav díla, jejichž širší zaznamenání je nejen důsledkem základní vlastnosti literatury, že v ní především jde o zachycení člověka, ale vedle toho také důsledkem hluboké a téměř výlučné zainteresovanosti ČAlx o zobrazení lidského nitra, přistupují ještě obrazy dějových scén a obrazy přírody nebo vůbec prostředí.

Se zálibou kreslí český básník obrazy dějových scén dynamických, událostí dramatických, lidí, zvířat a věcí v pohybu, vnímaje přitom svět

²¹ Sr. Ganifredus de Vinosalvo, *Documentum de arte versificandi* II, 3, 136 (ed. Faral 310), kde se varuje při zpracování známé látky, „ne praemittamus tale principium, quod sit nimis arrogans et superciliosum . . .“

²² I tato okolnost spíše svědčí o autorovi, prožívajícím rodinný život. Rovněž světské, téměř odborně prodlévavé pohledy na bojové scény zejména umírajících vojáků a j. nás vedou k pochybě — vedle jiných důvodů, k nimž patří na př. Janouchova zjištění o básníkovi, že neměl bližší poměr k bibli v ČMF 29, 1946, str. 198 až 200 —, že autorem ČAlx byl duchovní — kněz (sr. naposledy Šimkovu stať — zde pozn. 20). Na druhé straně zase dobrá autorova znalost latiny nasvědčuje vyššímu školení, obvyklému u duchovních. Závěr z těchto rozporů může být tento: českému autoru se dostalo vzdělání jako duchovnímu, ale byl laicky živě činný ve veřejném životě.

především sluchově. I to se zdá ukazovat k hlubokým a trvalým zážitkům bitev, i když k tomu vedl latinský sujetový základ sám. Ani tu však autor neprodí při popisu s výjimkou scén lidí v tísní (132—148; 1875—93), ustrašených zajatých žen (1900n.), vyděšených a zoufalých mužů, žen a dětí v dobytých městech (na př. v Tyru 2060n.), vojáků horečně zápolících o život (boj na břehu řeky 1801n.) nebo už těžce raněných a zmirajících (v bitvě u Issu 1747—66). Také tímto soustředěním pohledu na scény lidského ponížení a zmaru za války, při nichž básník neskrývá své citové vzrušení a vyjadřuje politování (1744, 1889, 1910n. a j. — bez Gu), projevuje rovněž svůj názor na ničivost války.

Třebaže obrazy dobývání měst (Athény 406n., Théby 438n., Damašek 1964n. a jiné drobnější, nejobsáhlejší Tyrus 2005—89) mají samy o sobě v podrobnostech některé individualisující doplňky, vyplývající ze středověké aktualisace, vzájemně mezi sebou jsou málo individualisovány. Mívají obvykle ustálený postup (Bielfeldt, l. c., str. 114): vyslání posílů do města, váhání obyvatel, útok a dobytí města, trest. V tom však ČAlx sleduje v podstatě sujet svého latinského základu.

Mimo boje před městy jsou v zachovaných zlomcích ČAlx dva obrazy bitev. Nejrozsáhleji zobrazená bitva u Issu, která s přípravami a se zachycením svých důsledků zaujímá téměř 600 veršů (vlastní bitva 1522 až 1830), tvoří dějový vrcholový střed našich zlomků a je dochována úplně, takže podává ucelený obraz. Bitvu u Arbel (B 41—171) máme uchovánu jen kuse. Uvedli jsme už, že zrak vypravovatelův se často stáčí k masám vojáků i nad míru Gualterovu. V latinském základu se velká část obrazu bitvy rozvíjí na základě antické literární tradice, zejména vergiliovské, v soubojích jednotlivců, což středověkým zpracovatelům připomíná oblíbené soudobé rytířské turnaje, a proto jsou taková individuální utkání na život a na smrt v středohornoněmecké dvorské epice velmi oblíbená (*tjost*). Ačkoliv se český autor těchto Gualterových osobních bojů hrdinů ve svém podání nevzdává, přece je omezuje. Vysvětlení může spočívat jednak v jeho příklonu k soudobé bitevní zkušenosti, jednak v tendenci, pozorovatelné také na jiných místech ČAlx, vyhýbat se kupení pojmenovaných vedlejších postav nebo také v jeho kolektivním citění. Tak vynechává v obrazu bitvy u Issu, s kým bojoval Ptolomeus (Gu III 33—4) a mnozí jiní ve dvojicích (Gu III 59—76), nevyličuje už podrobně jejich boje, ale obecně je shrnuje (1637—43), vyhne se popisu souboje, v kterém se střetává učený Peršan Zoroas s makedonským králem a jinými Řeky (Gu III 140—89) nebo dále zase Mazeus (Gu III 204—6). Stejně si Čech počíná v líčení bojů proti indickému králi Porovi (Gu IX 208—13, Š 1—15).

Míhavé, rychlé pohyby bojovníků, rány a údery zbraní, skoky koní a slonů a především válečná vřava, lomoz a křik, třesk a praskot, ržání koní a hlasy trub jsou výlučnými detailními vjemy, zachycovanými našim auto-

rem (na př. 1525—37, B 566—9). Podobně je tomu v obrazu válečného pochodu Dareiova (1197—1211), kde mostem k samostatnějšímu zvukovému rozvinutí obrazu ČAlx podle Gu II 100—102 byly glossy, k nimž uvádí obdobu z vídeňského rukopisu Johanssen, str. 22²³. Zato plny lidských gest jsou obrazy kořistění Řeků v perském táboře (1837—56, rozšiřující poněkud Gu III 219—24) a násilí na ženách (1874—93, s větší názorností a se vzrušenější odsuzující citovostí než Gu III 225—33).

Obraz korintské rady a vojenského shromáždění (322—403) brzy na počátku díla není autorovi pro svou statickou podstatu blízký, a tak nenutká ani k znatelnějšímu přetváření Gualterova textu (I 209—67) s jedinou výjimkou krátké reflexe o zajištění zestárlých zasloužilých lidí (334—42). Naproti tomu scény zachycující na př. slavnostní přijetí Alexandrovo v Babyloně s turnaji, produkcemi herců, tanečníků, písničkářů a veselím lidu (B 172—219, přibližně Gu V 456—93) a zvláště dramatické spiklenecké události kolem Dareia (celý zlomek BM 1—346 a M 81—124) upoutávají autora ČAlx svým vzruchem a zesilují jeho tvůrčí účast zejména u posledního obrazu ve srovnání s Gu VI 451—VII 58 a VII 237—301 v kresbě lidského nitra.

Rozsáhlejší obrazy prostředí, které posilují názornost událostí a vytvářejí svou přítomností věčného světa prostor pro jednání lidí, v ČAlx se nevyskytují, jak to bylo ještě dlouho běžné, takže vše se odehrává jenom na nejstručněji naznačeném pozadí. Jedinou výjimku tvoří stručný popis Asie jako hlavního místa nadcházejících Alexandrových bojů (598—625, Gu I 396—425). Jeho existence byla nejen potřebná, aby si šlechtický posluchač nebo čtenář mohl aspoň v hlavních rysech představit vzdálené neevropské dějiště básně, ale přinášela i geografické poučení, a tomu se náš autor v duchu dobového pojetí umělecké literatury nevyhýbal. Přesto tento obraz Asie český básník podává ještě hutněji a stručněji, než tomu bylo v latinském základu, ponechává jenom hlavní orientační body polohy *třetího* světadilu, shrnuje Gualterovy informace o jednotlivých krajích pod obecný název *vlasti nejednaké* (614) a z vypočítávaného bohatství Asie připomíná arabské zlato a indické drahokamy. Nevynechá však nábožensky důležitou zmínku o Jerusalemu a šíře se v digresi rozhovoří o stavbě babylonské věže (629—58).

Jakoby ve vzduchoprázdném prostoru je však na př. veden monolog mladičkého Alexandra a jsou přednášeny rady Aristotelovy, zatím co u Gu jsou aspoň naznačeny kulisy královicova pokoje, do něhož náhle ze své studijní místnosti přichází vychovatel-filosof (Gu I 60—1 *apertis exierat thalamis*, t. j. Aristoteles). Stejně tak na př. náš básník podává jen v nejzákladnějších rysech popis polohy Sard (1147—9) při vyprávění o roztěti „gordského uzlu“ a vynechává i údaj o umístění vozu *Iovis in templo* (Gu II 75).

²³ Sr. pozn. 6.

Všimneme si blíže přírodního prostředí v ČAlx. Rozvinutější obraz krajiny v ní téměř nexistuje, ačkoliv literární tradice — a v souhlasu s ní Alexandreis latinská — k němu někdy sahala. Byla to ovšem přírodní scenerie fiktivní, knižní, přejímaná v ustálené podobě už z antické poesie, stylově určovaná dokonce podle doporučení středověkých poetik už společensky rozlišenou hierarchií thematu²⁴. Gu se těchto zásad přidržoval, když na př. načrtne vyvýšeninu uprostřed tábora, s níž promlouvá k vojsku perský král, na ní vavřínový strom, pod ní pramen, trávník, šumějící potůček a připomene i mythologické postavy spjaté s touto scenerií (II 308—18). Vavřín, prisouzený podle soudobých poetik jako kulisa jednání bojovníků, rytířů a králů, vyznačoval „vznešený styl“, stilus gravis. Celý tento topografický nástin vyjádří náš autor (1291) úsečně výrazem *při jedny hoře*, a tak vlastně jej odmítá. Je možné, že autor ČAlx takového postupu užil i při Gualterově antikisujícím popisu pramene (Gu VII 240—4), u něhož umíral král Dareios (asi po M 91), což je však nejisté, protože náš zlomek je tu náhle přerušen. Český básník se takovému celistvějšímu přírodnímu obrazu, pokud nemá bezprostřední vztah k zobrazení lidí, vždy vyhýbá, stačí mu jen náznak prostředí. Je-li nucen vykreslit poušť pro její zvláštní, pro Čechy vzdálený ráz a také proto, že zasahuje závažným způsobem do lidských osudů, že v ní vojáci hynou, učiní tak (2153—62) celkem ve shodě s Gu III 374 až 85,²⁵ dokonce s osobitou úpravou Gualterovy anafory (2155n.: *ani kde v ní ptáček zpívá, | ani kde viděti dřeva, | nikde sledu člověčého, | ani také zvířecého*), charakterisuje však právě zde navíc poušť i zvukově, tichem, postrádá v ní ptačí zpěv, typický pro českou krajinu. Proto zvbí Čecha malý obraz svítání se štěbetáním ptáků (673n., Gu I 427n. — *Již by čas protivu zoří, | když bývá křik ptačí zboří . . .*).

K účinnému, přímo novodobému sepětí přírodní scenerie s lidským dějem dochází ve chvíli, kdy se měl naplnit osud Dareiov, v předvečer jeho smrti (BM 261—76): příroda zde projevuje účastenství s Dareiovým osudem. Jako by chtěla zadržet běh věcí, dává slunci zastavit se před západem; i měsíc váhá, zda má vyjít; nebylo však nezbytí. Tomuto funkčnímu užití přírodního obrazu se učil Čech u Gu VII 1—8. Sám podobně postupoval už dříve ve scéně, kdy Bessus s Narbazonem lživě ujišťují perského krále o své oddanosti. Zatím co Gu (VI 468—9) stručně inscenuje výjev již do

²⁴ Systém sociálně odlišených stylů, v nichž hrála úlohu i příroda, byl zachycen v t. zv. rota Vergili (sr. E. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe s.*, Paris 1924, str. 87—88).

²⁵ Bielfeldt, str. 120 (viz pozn. 5), uvádí, že ve v. 2153—4 *ta země . . . | pusta ote všie úrody výrazy země a úroda spočívají na vlivu Ulrichově (9786 *daž lant, | dem nie frühte wart bekant*). Oba básníci však vycházejí z Gu III 376 *steriles moriuntur arenae*. Je velmi pravděpodobné, že slovo *steriles*, jehož zde bylo užito v nepřímém pojmenování, mělo glossu asi tohoto znění: písek byl neúrodný, nenesl plody. Půda pro srovnávání jednotlivých slov v ČAlx a U je opravdu vratká, když přesně neznáme výchozí glossované latinské exempláře.*

jasného rána (*crastinus amissum noctis caligine mundum | reddiderat Titan. . .*), český básník rámuje vědomým postupem falešné vyznání věrnosti do ranního šera (BM 26n. . . *svět obáč se nezčiscil | ote všie mraky tmy nocie*).

Přístup a vztah k přírodě je u básníka ČAlx rozumový (sr. 370n.), ba dokonce, přesněji řečeno, užitekový. Konstatuje-li český autor při popisu Asie, že tam *dvakrát léta kvú osenie* (616, Gu I 410), pak ukazuje nejlépe tento vztah básníkův povzdech připojený v následujícím verši, že tomu tak v našich zemích není. Podobným pohledem se dívá na asijskou krajinu hned po přistání Alexander (687—92), když si všímá měst, vinic a obilných polí, bohatých lovišť (Gu I 437 toliko *nemorum saltus*) a mocných řek s hojností ryb (bez Gu).

Jinak mají přírodní zjevy zachycené v ČAlx — s výjimkou naukového výkladu o zatmění měsíce (2344—423) a lyrické reflexe o noci a její dvojí síle (BM 189—202) — jen funkci časového dělení dějství. Gualterovu šroubovanou perifrázi o čtyřech verších (III 463—66) vyjádří náš básník prostým vyjádřením: *v ňužto dobu se súmrači* (2330); pod. M 76 *v tu dobu se den osvieti*. K zřetelnému, ba důraznému frázování dějů na denní a noční dochází pak za dramatických událostí v posledních dnech perského krále (vesměs BM: 25 *Juž bě l'ud dnem se ujiscil*; 179 *ten den minu, noc přistúpi*; 205—6 *ta noc byvši hi otjide. | Mezi tiem, jakž slunce vznide*; 255 *ten den opět byv hi minu*).

Spíše je náš básník vnímavým pozorovatelem a básnickým vyjadřovatelem reálné české přírody, jejího rostlinstva a živočišstva, v hojných přirovnáních. Přitom přirovnání rozvinutější, takže se blíží obrazům, jsou v ČAlx celkem řídká v poměru k množství jednoduchých přirovnání uvnitř věty.²⁶ Většina z rozvinutých se týká Alexandrovy osoby (184—93 lví mládě, 1411n. hladový vlk, 2314n. cvičený ohař, Š 46n. hrom a blesk) a vychází z Gu. Samostatné rozvinuté přirovnání, vložené do úst Alexandrovi, v němž se hrdina přirovnává v starostech svého mládí k ptáku hledajícímu bezpečné místo pro své hnízdo a bloudícímu lesem a polem (871n.), zdá se jediné (vedle konkrétně rozšířeného přirovnání 2314n., ale se základním podnětem u Gu III 455—9) odporovat dosud zjištěným rysům ČAlx o vztahu k přírodě a pro svou větší názornost se celkem vymyká dosavadnímu mínění o líčení přírody v staročeské literatuře²⁷.

²⁶ Stav přirovnání v ČAlx celkem odpovídá zásadám theoretika Ganifreda de Vinosalvo (sr. Faral, str. 69, viz pozn. 24), který sice rozvinuté přirovnání (*similitudo per collationem*) nezavrhuje, ale dává přednost jednoduchému přirovnání (*similitudo per brevitatem*).

²⁷ Sr. na př. J. Vilíkovský, *Próza z doby Karla IV.*, Praha 1938, str. 243.

Klademe-li si závěrem znovu otázky, pro jejichž odpověď jsme procházeli množstvím literárních obrazů ČAlx, je nutné především konstatovat, že v české básni o Alexandrovi, která není překladem, jde o zprostředkovaný odraz skutečnosti, o zprostředkované obrazy.

Sama latinská Alexandreida Gualterova svou problematikou a rázem svých obrazů, v jejichž centru stojí postavy vládařů, především řeckého Alexandra, a obrazy zahraničních bojů, hovořila k české historické situaci na přechodu století 13. a 14. tak živě, že byla přejata k zpracování. Působily tu ovšem i jiné momenty, mezi nimi také nové využití literatury jako zbraně českých feudálů v soutěži s feudály německými, když se příslušníci české šlechty cítili být zatlačováni u panovníka a ve veřejném životě hospodářsky, politicky a kulturně (sr. 205 *své šlechtice jměj v svéj radě a známé místo B 237—44*).

Už výběr světského námětu v českém zpracování je výrazem přímějšího poměru ke skutečnosti, než tomu bylo v dosavadní duchovní literární tvorbě u nás, psané latinsky nebo česky²⁸. Ale přesto nemůžeme říci, že by vnitřní zápolení v ČAlx mezi latinským základem a skutečností, ke které dílo mířilo, bylo zakončeno otevřeným vítězstvím výslovné osobní aktualizace, i když někde opatrně formulovanými náznaky, určenými asi zvláštním postavením autorovým, proniká na povrch. To však nevylučuje výklad funkce ČAlx jako nepřímé rady při velké dobové oblibě nepřímého vyjadřování (symbolika liturgie, biblická podobenství, exempla, alegorické výklady bible a antických textů)²⁹.

Jde tedy v ČAlx o systém uměleckých obrazů inspirovaných jiným literárním dílem, a to v aktuální funkci. Některé jejich rysy jsou dány tím, že české dílo vycházelo z literárního výtvaru jazykově jiného, a to s sebou přináší důsledky analogické oněm, které pro překlady zjišťuje J. Levý, jako na př. zvyšování citové intenzity a zintelektualisování, zlogičňování textu³⁰. Oba tyto znaky patrně rovněž v ČAlx jsou v ní však určitější ještě z jiných důvodů: emocionální vzrušenost — aspoň v zářadcovských motivech a v kon-

²⁸ Otázka časové priority našich nejstarších legend nebo ČAlx, jejíž řešení se dotýká také Šimek v uvedeném článku (viz pozn. 18), není dosud úplně vyjasněna a vyžaduje si nového podrobnějšího přezkoumání důvodů, nikoli ve všem pevných, které snesl A. Havlík (*ČČM* 70, 1896, str. 441—72 a 74, 1900, str. 404n.), když na základě rýmových shod kladl legendy před ČAlx.

²⁹ Základní formulaci názoru na básnictví jako „skrytou moudrost“ podal výstižně platonik 12. století Jan ze Salisburie, *Entheticus*, 186n.:

... sub verborum tegmine vera latent.
Vera latent rerum variarum tecta figuris,
nam sacra vulgari publica iura vetant.

(Cit. podle E. R. Curtia, *Europ. Literatur und lat. Mittelalter*, Bern 1954, 2. vyd., str. 212.)

³⁰ J. Levý, *Překladatelský proces — jeho objektivní podmínky a psychologie*, *SaS* 16, 1955, str. 65—87.

ci Dareiově a dále ve scénách vyjadřujících ničivost války — souvisí s autorovým přístupem k aktuálním společenským problémům a zlogičtování textu jeho interpretací vyplývá nejen z ohledu na posluchačstvo, po případě čtenářstvo, jemuž je antický reálný a mythologický svět vzdálenější, ale také pro neúplné ještě rozdělení umělecké a naukové literatury v starší době.

Individualisovanost zobrazení, důležitá dnes pro ideové a emocionální působení literárního díla, nebyla v ČAlx a vůbec v starší naší literatuře cílem. Náboženský důraz na typ, jak můžeme pozorovat už u pozdně římských legend, v nichž se neustále staví před oči ideální křesťan, vede k podcenění rozmanitosti individuálních příznaků jednotlivin, a tím k vytváření kategorií věcí a lidí, jejichž konkrétní představa nebo aplikace se ponechávala k dotváření v mysli posluchače. V literatuře asi nezůstaly bez vlivu ani zásady tehdejšího filosofického realismu, v rozličné síle zdůrazňujícího význam obecnosti. Snad proto shledáváme také v ČAlx absenci vnější charakteristiky postav jako věci nepodstatné, a to dokonce i tam, kde Gu o ni aspoň činí pokusy, jako v případě Alexandrově a Aristotelově nebo při popisu zjevení. Tak nejsou výrazněji diferencovány ani scény dobývání měst. Vladařská kategorie, do níž patří Alexander i Dareios, působí, že Alexandrova řeč k vojsku začíná podobně jako řeč Dareiova připomínkou slávy šlechtických předků a nutnosti, aby je bojovníci v činech následovali (1488—97 a 1300—3). Gesto, postoj a rozmanité pohyby těl se objevují v bitevních scénách, v obrazu kořistění a ve výjevech zrádců, tedy tam, kde autor projevoval živou účast a kde asi doléhala prožitá skutečnost. U věcí je nejslaběji rozvinuta individualisace barvou. Zdaleka nejčastěji se vyskytuje zlatá barva, a to u štítů bojovníků.

Čím tedy hlavně autor ČAlx odlišuje od sebe působivě postavy? S maximálním soustředěním hlavně na jejich nitro podává jejich emocionální a psychologickou charakteristiku, při čemž upoutává jeho pozornost zejména strach a smutek a vysvětlení důvodů jednání. Mění dokonce motivace činů svého latinského základu podle své hluboké znalosti člověka a podle svého záměru, a tak v ČAlx je i první náběh k zobrazování charakterů.

K individualisaci a konkretisaci vlastností velmi často slouží přirovnání, kterých je v ČAlx překvapivé množství. Autor ČAlx některá přejímá z latinského základu, jiná u něho vznikají proměnou z Gualterových metafor, mnohá vytváří sám, vycházejí z důvěrné znalosti přírody. Zdá se tu pra vděpodobný i vliv lidové mluvy. Konkretisace metaforou je ve srovnání s počtem přirovnání u našeho básníka řídká. Jiným pomocným prostředkem názornosti jsou přímé řeči, rozmnožované v ČAlx i nad míru Gualterovu. Přes svůj velký počet se však v pravé dialogy nerozvíjejí. Individualisace postav jazykem je rovněž nevyspělá. První kroky v tomto směru můžeme však spatřovat v bolestné předsmrtné noční samomluvě Dareiově (BM 293—346), kde trojím oslovením a řadou tázacích vět, z nichž většina

začíná anaforicky, je charakterisována vzrušená mysl perského krále. V individualisaci se v ČAlx takto činí první pokusy, zatím co v kresbě lidského nitra dosahuje autor poměrného mistrovství.

Dobová náboženská tendence, literárně theoretické výklady poetik i záměr autorův vedou už samy k vytváření typů, k zevšeobecňování. Typ vladaře, typ zrádce, typ dobývací scény — to je vlastně východisko a základ ČAlx. Pro tuto tendenci je v ČAlx charakteristické vyústování obrazů událostí směrem k obecnosti (na př. BM 249n. *potaknu jmu ve vsiej řeči, | jakž jest obyčej člověči, | jemužto juž přide k tomu . . .* nebo 2281n. *viece než sto tisíc ľudí | s sobú na vojnu vyklidi. | Však se vše ješutně děje, | ač kto na ktorú čest děje, | když co Bóh komu nepřěje* a mn. j.). Doklady tohoto převažujícího zobecňování jsou právě trojverší nebo lyrické vložky, jako 1857n., 1937n. nebo BM 189—202.

Požadavek samostatné tvůrčí fantasmie, jejíž účast je normativní teorií literatury se vznikem uměleckého obrazu spojována, byl by pro dobu vzniku ČAlx a tehdejší literární prostředí nehistorický. Naopak přežívala ještě antická představa o velké hodnotě díla, které se zdarem se účastní soutěže ve zpracování rozšířeného námětu³¹.

Oblast, v níž se mohla projevit tvůrčí fantasmie autora ČAlx, byla velmi spoutaná: běžně se postupovalo tak, že se podle formalistických rad poetik zkracovalo nebo rozšiřovalo to, co bylo v přejímaném základu. Byla tu pro středověkého autora v metodě obdobně omezená možnost jako pro dnešního autora uměleckých reportáží. Proto se v ČAlx mohla tvůrčí fantasmie uplatnit jen málo. Nepočítáme-li vyprávění o Paridovi a trojské válce (719n.), o druhé výměně dopisů a darů mezi makedonským a perským králem (1035n.) a kratší odbočku o stavbě babylonské věže (633n.), odlučující se od Gu, ale z něho nebo jiné četby vycházející, je to zejména počátek ČAlx vyliučující události kolem krále Filipa a jeho manželky Olympiady, jež připomínají, ačkoliv také rostly z knižních podnětů, některé konkrétní události a postavy české. Jsou to některé obrazy bojů a kořistění, rolnické práce, rozvinuté scény spjaté s postavami zrádců, patří sem i autorovy úpravy ve směru psychologického prohloubení. Poměrně k době projevil v nich český básník vyspělé znalosti člověka a literární techniky.

S hlediska způsobu zobrazení člověka je ČAlx dokladem ještě silného

³¹ Zmíněný literární theoretik Ganifredus de Vinosalvo, u nás v druhé polovině 13. století dobře známý a vykládaný, o tom přímo říká: . . . *quanto difficilius, tanto laudabilius est bene tractare materiam talem, scilicet communem et usitatam, quam materiam aliam, scilicet novam et inusitatam* (*Documentum de arte versificandi* II. 3, 132 — ed. Faral, str. 309). V radách, jak si při tom počínat, výslovně uvádí: . . . *universitatem materiae speculantes ibi dicamus aliquid, ubi dixerunt nihil, et ubi dixerunt aliquid, nos nihil; quod etiam prius, nos posterius et e converso . . .* (tamtéž). Jiný učitel básníků, Matěj z Vendôme z 12. stol., dokonce doporučuje, aby se člověk, který chce psát, naučil z paměti modelům lidských typů z poetiky, *ne diversum a mente scriptoris et sibi domesticum praesumat habere intellectum . . .* (*Arts versificatoria* I, 60 — ed. Faral, str. 132).

prolínání epického postupu lyrickým. Je to důsledek nejen autorova zájmu o lidské prožitky, jeho schopnosti je vyjadřovat a rovněž projevovat svůj cit a mravní hodnocení, ale také historicky pochopitelný vliv rozšířené lyriky duchovní, která mohla být pocíťována pro svůj ráz, ostře kontrastní k literatuře naukové, jako výrazný způsob uměleckého podání. V ČAlx máme na mysli hlavně delší apostrofu člověka (*Div, člověče, kak se trudiš* 1857n.) a pesimistickou apostrofu světa (*Ach, světe, kak si obludný* 1937n.), které jsou vlastně samostatnými lyrickými básněmi vloženými do díla. K první z nich, úvaze o nicotnosti lidské touhy po bohatství, bychom našli obdobu u Gu až na konci X. knihy, dříve než básník uzavře osobními verši svou skladbu (zvl. X 433—41; 446—7). Můžeme připojit i kratší lyrické pasáže, jako je reflexe o noci (BM 189n.), úzce spjatá s Gualterovými třemi verši (VI 536n.), či malá apostrofa zrádce *Ach, člověče, kak si křivý* 117n. a j.

S větší epickou šíří se u básníka ČAlx setkáme jen u dějových scén.

Celá ČAlx je nesena hrdinským pojetím života, neustále cítíme, že se v ní staví před oči člověk, jaký má být, většinou ovšem podle měřítek feudální morálky; to však zavádí i k takovému pohledu, který je blízký satirickému šlehu, jako je noční vstávání panošů (2441n.). Vážnost, mravní opravdovost a citlivý vztah k lidem ji pak vyznačuje především.

Přistupuje k tomu dále ve vztahu ke skutečnosti tragický životní pocit, rýsující se především z hojných obrazů pobíjených lidí v souvislosti s válečnými událostmi. Snad pocit životního smutku souvisel i s osobními zkušenostmi autora.

*

Náš pohled na umělecké obrazy staročeské Alexandreidy není sám o sobě cílem: slouží k tomu, abychom se více přiblížili k pochopení ideově tematické podstaty českého díla tím, že si ještě hlouběji ujasníme vztah naší básně hlavně k jejímu latinskému sujetovému základu, a zejména abychom si ještě přesněji mohli určit postavení ČAlx v našem literárním vývoji.

Gualter, Ulrich i česká Alexandreida slouží třídní ideologii a náboženským světovým názorům zájmům feudálů dvou století a různých národnostních prostředí. Rozdíl je však už v Gualterově snaze o historičnost antických příběhů, v Ulrichově zaujetí pro barvitý, co nejbohatší popis života³², v Čechově úsilí o poznání života a spojení tohoto poznání s historickými společenskými tendencemi na rozhraní 13. a 14. století u nás. Český autor projevil pro svůj těsnější styk s lidem ve svých obrazech větší životní zkušenost, latinská i německá Alexandreida jsou více založeny na knižní tradici.

Přes historické ohraničení literárního obrazu v ČAlx smysl pro realitu proráží schematisující pouta současnosti zejména ve scénách boje a práce větších lidských celků, tam, kde se autor dotýká příčin válek a utrpení lidí

³² Sr. V. Janouch, str. 2—3, 31—2 (viz pozn. 17).

v nich, v zachycování duševních hnutí jednajících postav, jejichž bolest, úzkost a strach budí autorův zájem a soucit, v drobných, ojedinělých jevech přírody spjatých s lidskou činností. Hlavní pozornost Čecha zabírá mravní a citový svět člověka.

V našem literárním vývoji ČAlx překonávala dosavadní jistou omezenost rozhledu po celku života, k níž vedla zatím jen duchovní tvorba, a to tím, že přinášela obsáhlou ideovou problematiku, aspoň nepřímo hovořící k společenskému zápasu doby. V široké, bohaté řadě obrazů se dotýkala epickým vyprávěním mnoha problémů politických, ať to byly vladařské povinnosti, vzájemné vztahy panovníka a ostatních třídních složek, vojevůdce a vojáků, pána a služebníků, jednání mezi bojující stranou a nepřáteli, vztah k rodné zemi a domovu, problematika války a míru, a tím také otázek zasahujících do vztahů rodinných, do života a smrti každého člověka, i příslušníka nefeudálních vrstev.

Jako feudál má autor ČAlx odmítavý vztah k lidu, ale protože s ním žil v těsnějším soužití, věnuje mu jako první český autor aspoň mimořádně svou pozornost. I když řešení problematiky ČAlx zůstává na feudálních pozicích náboženského výkladu života a šlechtického hmotného zájmu, sblíží se právě tam, kde se do díla na okraji dobývá zažitá skutečnost, s pohledem, třeba nikoliv ještě se zájmem lidu (mírová práce rolníků, ničivost války).

Už převzetí latinského sujetového základu s námětem bojů mimo domov, ale také jeho české zpracování odpovídalo potřebám české feudální společnosti na přechodu 13. a 14. století. Vyplývalo z naléhavosti otázek české zahraniční politiky a bylo tak literárním doprovodem českého feudálního velmocenského rozpětí této doby, nejspíše posledních let vlády Václava II. Ze zdůrazňované existence zrádcovských motivů (Pausanias, správce Damašku, Bessus), v nichž autorovo hodnocení neustále vyzdvihuje věrnost manskou, věrnost panovníkovi, vyplývá také relativně pokrokový ideový prvek naší staročeské básně: posilování feudální státnosti v období odstředivých snah jednotlivých mocných příslušníků šlechty. Na tomto pozadí pak chápeme poměr Alexandreidy a Dalimila jako literární zápas různých tendencí; Dalimilův zájem, literárně vyjádřený bojovněji, otevřeněji a přímějším příkladem, vyplýval z doby o něco pozdější, z potřeb českého feudálního světa za jeho potíží ve vnitřní politice let 1308—1314. Mohl patřit jen domácímu světu.

Přes obtížnost úkolů, které bylo třeba zmáhat české Alexandreidě na domácím, nevyzkoušeném poli, je jí třeba přiznat vzhledem k našemu vývoji přes její třídní omezenost zásluhu o velké rozšíření pohledu na vztahy mezi lidmi a prohloubení pohledu do lidského nitra, vyspělý smysl pro morální hodnoty, živou emocionálnost a schopnost recepce ve využití kultivované formy současné latinské poetiky na českém materiálu.